

Heller 90

Elképzelni nem lehet, mennyi mesélőnivalója lehet annak, aki most kilencvenéves, és egész életét Gyálaréten vagy Karancskeszin töltötte. Generációk jöttek-mentek a szeme előtt, miközben a világ még az ő falujában is többet változott, mint előtte ötszáz éven át. Kilencven év annak is felfoghatatlanul sok, akivel semmiféle nagy esemény nem történt, de milyen sűrű lehet ez a majdnem évszázadnyi idő az olyan embernek, akinek az életét váratlan fordulatokkal zsúfolta tele a sorsa.

Mi mindenről mesélhet közönségének az, akinek a születése napján még Bethlen István volt Magyarország kormányfője, s most a kilencvenedik születésnapján Orbán Viktor már negyedszer próbálgathatja eme szerepkör rejtelmét. S túl e kézenfekvő történelmi kereten, mi mindenről adhat számot az olyan ember, akinek e kilencvenből mintegy hatvanöt éven keresztül érdemi befolyása, közvéleményt alakító lehetősége, felelőssége és adottsága is volt. És miről, miféle világokból szerzett tapasztalatokat oszthat meg velünk az, aki e kilencven évnek csak a legutolsó negyedszázada során is mind az öt kontinensen megfordul, rendszeresen előadásokat tart Tokiótól Brazíliáig, Sydney-től Brüsszelig, Buenos Airestől Stockholmig, Debrecen-től Teheránig? Akinek még az idejében is Kínától Párizson és Berlinen át New Yorkig tartó ívben zajlik a mindennapos munkája és mozgása.

Na persze hogy Heller Ágnesről beszélünk, aki magáról is úgy tartja, hogy alig összeszámálható, hány és hányféle életet élt már meg. (A legeslegutolsó – 2014-es – költözése kapcsán írta *Olvasonaplójában*: „Ha jól emlékszem, vagy tízszer hagytam egy egész életet magam után...” És ez a mondat „csak” a lakásokra, a tárgyakra, a közvetlen életfeltételeket jelentő környezetre vonatkozott.)

Mit tehet ezek után egy olyan tisztelgő-megemlékező, aki e különleges születésnap kapcsán igyekszik csokorba szedni az ünnepeltre leginkább jellemző vonásokat? Sok év alatt összegyűlt élményei, benyomásai és ismeretei alapján megpróbálhatja egy olyan mozaikkép kirakosgatását, amelyben lehetőleg a legfontosabb részletek adhatnák meg/ki az összképet.

1. A dokumentálható teljesítménye úgyszólván beláthatatlan méretű.

A nem teljesen megbízható Wikipédia kb. ötvenhat magyar nyelvű és mintegy száz idegen nyelven/külföldön kiadott könyvéről tud.1 Leginkább közismert könyvei az alapvető nyelveken mind megjelentek, a bibliográfiáját böngészők érdekességképpen találkozhatnak dán, török, szerb, japán, holland és más nyelveken megjelent munkáival is. Hel-

¹ A róla szóló magyar nyelvű szócikk nem tekinthető túlzottan tárgyilagossáknak, sem pedig megbízhatónak, s ennek okairól a hozzá kapcsolódó vita sok érdekességet el is árulhat...

ler Ágnes esetében a „világhír” nem tekinthető udvariassági szólamnak, mert hirtelen nagy bajban lennénk, ha meg kellene neveznünk még egy olyan élő magyar tudóst, akinek a műveit mind az öt kontinensen kiadták és ismerik is.² Ha minderről őt kérdezzük, akkor az érdeklődő meglepődhet, ugyanis Heller Ágnes a legkevésbé sem tartja számon az ilyen jellegű adatokat. Őt mindenekelőtt az a munka/könyv izgatja, amelyet éppen ír, amin az adott pillanatban dolgozik. S amin pedig már túl van, az legfeljebb annyiban érdekli, ha valamely megragadható szálon ahhoz is kapcsolható, ami éppen foglalkoztatja.³ Ezzel magyarázható az a fölöttébb pragmatikus viszonya is, amellyel az életét és munkásságát övező, rangosabbnál rangosabb kitüntetések fogadják. Nem viseli ál-szerényen, tud örülni is nekik – egy pillanattal –, de nem is tulajdonít különösebben nagy jelentőséget ezeknek.⁴ Az éppen elvégzendő feladat

– előadásra készülés, tanulmány- vagy könyvírás – teljes mértékben leköti a figyelmét, és azt hiszem, hogy e hozzáállásnak olyan titkai vannak, amelyeket nem árt minél többünknek eltanulni. Nem szeretném azt a látszatot kelteni, mint ha nem érdekelné a róla alkotott szakmai, emberi és közvélemény, de azt is határozottan állathatjuk, hogy képes minden megnyilvánulást a megfelelő súlya szerint kezelni. Tudja, hogy évtizedek óta milyen kitüntetett nemzetközi figyelem övezi a munkásságát és fellépéseit, de nem ennek „kiérdemléseért” dolgozik. Mindezt a munkából adódó következményeként fogja fel – azaz újabb munkaként.

2. Ha bárki – személyes ismeretség híján is – szeretné megismerni Heller Ágnest,

mindennapi-emberi mivoltában is, akkor legjobban tenné, ha a 2012–2018 közötti években megjelent Olvasónaplóit forgatná.⁵ Első belenézésre ezek a könyvek valóban csupán olvasónaplók, s legfeljebb abban adhatnának tanácsokat, hogy az adott évek könyv kínálatából melyek lehettek a leginkább érdekesek és elolvasásra méltók. (Bár, maradvány csak pusztán a könyveknél, már az is páratlanul tanulságos, ahogyan olvasóját végigvezeti egy-egy könyv elsajátításán, ahogyan a frissen szerzett benyomásokat, ismereteket összeköti és szembeesíti korábbi ismereteivel. Egyszóval akár olvasási stratégiát is lehet tanulni tőle.) A figyelmesebb olvasó-

² Egy 2013-as bibliográfiai gyűjtés – Dallos Eszter munkája – 165 oldalon ismerteti Heller Ágnes megjelent írásait, s ebből annyit megtudhatunk, hogy az alapvető öt világnyelven mintegy 130 kötete jelent meg, s tizenkét nyelven még további negyven. A folyóiratokban s egyéb periodikákban további nyolc nyelven találhatjuk megjelent írásait, egyszóval a világ legalább huszonöt nyelven ismerheti munkásságát.

³ A saját, korábbi munkáihoz fűződő viszonyáról a róla szóló könyvekben kénytelen ilyen-olyan mélységben beszélni, de a legpontosabb képet e kérdésben is neki köszönhetjük. *Filozófiám története* (Múlt és Jövő, 2009) című könyvében lépésről lépésre, négy nagyobb korszakra bontva írja meg saját gondolkodói pályarajzát. S ez a háromszáz oldalnyi írás még azok számára is meglepően izgalmas pályakép lehet, akiket amúgy a filozófia nem különösebben érdekel.

⁴ Amikor néhány évvel ezelőtt nála jártunk, kíváncsiak lettünk volna a Széchenyi-díjára, keresgéltek egy ideig egy nagyobb fiókban, sok-sok kitüntetés zűrzavarában, aztán egy má-

sik fiókban is... Néhány perc múlva feladta: „Fogalmam sincs, hogy hol van...”

⁵ Ezek az *Olvasónaplók* is a Múlt és Jövő kiadónál jelentek meg, 2013–2018 között

nak azonban előbb-utóbb feltűnik az is, ahogyan és amilyen intenzitással Ágnes a világot elsajátítja, megállás nélkül. Ahogyan utazik, ahogyan felfedez teljesen ismeretlen helyeket, tereket, alkotásokat, avagy újraértelmez tucatnyi alkalommal is jól ismert országokat, városokat. Ahogyan kalauzol bennünket a világ legkülönbözőbb múzeumaiban, ahogyan keresi és megtalálja a legkülönbözőbb kultúrákban felfedezhető újdonságokat. Ahogyan az üresjáratokat kitölti, mert számára nincs, nem lehetséges elvesztegetett idő, és akkor is képes hasznos elfoglaltságot találni, ha egy csatlakozást lekésve valahol órákon át kell vesztegelnie. Nem minden érdekli, a korábbi évtizedek tapasztalataira támaszkodva megtanulta a legkönnyörtelenebb szelekción trükköket, és meglepő bátorsággal képes és tud nemet is mondani. Aki ezeket az Olvasónaplókat figyelmesen olvassa, az bátran szegődhet személyes útitársává, mert Ágnesből kiirthatatlanul tör elő ilyenkor a tanár néni. Aki nem győzi megosztani útitársával élményeit az értékes dolgokról, helyekről, eseményekről, de nem rejtegeti a csalódásait és kudarcait sem.

3. Miféle ember lehet, miféle alaptulajdonságok rajzolódhatnak ki e meglehetősen személyes és kevésbé rejtőzködő kötetekből? Lényegében ugyanazok, amelyeket a vele készült, más beszélgetős könyvekből is megismerhettünk. Vagy amilyen képük azoknak lehet róla, akiknek ilyen-olyan körülmények folytán megadatott a személyes ismeretség lehetősége is. Ezen a ponton a magam részéről beérem négy olyan vonás rövid felvázolásával, amelyekről úgy vélem, hogy talán az

öt közelebről ismerők is osztanák a megállapításaimat:

– **A hihetetlen munkabírása és munkafegyelme.** A róla szóló interjúkban többször is elmesélte azt a fajta önkéntes rabszolgaságot, ahogyan a mindennapi feladataihoz viszonyul. Korán kelni, minél előbb munkaképessé válni, és könnyörtelenül folytatni az előző napon félbehagyott munkát. Ebben nincsen pardon, némi iróniával ő is időnként a „gályarabsághoz” hasonlítja mindezt. Csak az tudhatja eme önkéntes vállalás számtalan buktatóját, aki maga is kipróbálta már. Na de hatvan-hetven éven keresztül? Kilencvenévesen? A 20. század ismeretében már önmagában az is tiszteletre méltó teljesítmény, ha valaki épen és egészségesen megéri ezt a kort. Ágnes esetében viszont arról van szó, hogy számára a munkavégzésben nem léteznek az idősödés korlátai. (Ennek illusztrációjaként talán elegendő annyit megemlíteni, hogy a nyolcvan- és kilencvenéves kora közötti évtizedben legalább tucatnyi könyvet írt!) Feltehetően nem kell nagy bátorság annak sejtetéséhez, hogy a kivételes munkafegyelme, a különféle kihívásoknak való megállás nélküli eleget tevés nagyon szoros kapcsolatban lehet azzal, hogy egy ilyen páratlanul magas életkorban semmit sem veszített a szellemi frissességéből és munkavégző képességéből sem.

– **Egyszerűen nem hagyta magát megöregedni. Nincsen rá ideje.** S e munkálkodáson belül bárki azonnal megfigyelhet egy állandóan jelen lévő tulajdonságot: a strukturált gondolkodás és közlés természetességét. Aki már hallgatta előadását, vagy olvasta valamely fontosabb munkáját, annak minden-

képpen fel kell hogy tűnjön ez a fajta rendezett, állandó törekvése a lehető legpontosabb fogalmi tisztaságra, valamint a szüntelen igénye a lehetséges és fontos összefüggések kijelzésére. Mondhatná erre bárki, hogy persze, hiszen filozófus. Egyfelől ez valóban lehetséges és kézenfekvő magyarázat lenne, de ezen a ponton adódhatna azonban ellenérvként az is, hogy hány olyan gondolkodót ismerhetünk, akikre mindez a strukturáltság korántsem jellemző. (A filozófiát szakszerűen nem művelő, érdeklődő kívülállóként úgy hiszem, hogy e kivételesen erősen strukturált gondolkodásmód forrásvidékét legalább három, egymással szoros kapcsolatban lévő tényezővel lehet feltérképezni, olyanokkal, amelyek mindegyike Heller Ágnes pályakezdő évtizedéhez kapcsolódnak. Részben onnan – amit maga is többször említ –, hogy az ötvenes évek elején kényszerből rászorultak a klasszikus német filozófia kulcsfiguráinak többszöri és minél alaposabb elsajátítására, s tanítására is. Mindettől nem függetlenül jöhet számításba Lukács György időskori hatása, s ezeknek egyik részmozzanataként a korai és talán soha el nem múló vonzódása Arisztotelészhez.)

– **A sokféle identitás természetessége.** Amerikaiaként, ausztrálként, európaiként egyaránt képes jól érezni magát a bőrében, mert nem gondolja, hogy ezek az identitásmin-ták csak egymás rovására lennének

gyakorolhatók. Mindeközben akkor sem veszítette el eredendően magyar identitását, amikor erre kényszer és lehetőség egyszerre adódott volna. A magyar kultúrát alaposan szerető és ismerő, *A walesi bárdok* etikai üzenetét kislány korától máig a lelkében tartó Heller Ágnes úgy vált világpolgárrá az évtizedek során, hogy mind-

eközben nem okoz neki gondot öntudatos magyarként léteznie. Eme összetett identitás-szerkezetnek éppenséggel a nyugati tapasztalatai nyomán lett még egy újabb, idővel egyre jelentősebb metszete. Ez pedig a közéletben részt vevő állampolgár ethosza, azé a citoyené, aki a hazája sorsának alakításában akkor is illetékesnek érzi magát, amikor erre a külső körülmények miatt nem tartanak igényt.

Sőt, akkor még inkább. Saját állampolgári jogán. A sokféle, egymással békébe hozott identitásmin-ták között fölöttébb érdekesen alakult viszonya a zsidósághoz, amely – úgy érzékelem – a rendszerváltást követő évtizedekben kapott sokkal erőteljesebb – vagy legalábbis újabb – hangsúlyokat. És békítette össze az egyéb identitáskínálatok és lehetőségek tarkaságával. Ahogyan ő mondja: „Először is, magyar zsidóként határozom meg magam” – és ez láthatóan nem okoz problémát számára.⁶ Pontosabban szólva: nem számára okoz gondot ez

⁶ Rózsa Erzsébet: *Se félelem, se keserűség. Beszélgetések Heller Ágnessel.* Jelenkor. 2009. 142. o.

az önmeghatározás, hanem azoknak, akik képtelenek ezt a szóösszetételt a maga természetességében felfogni és megérteni.

Lehetne és érdemes is lenne az egyéb identitásminták közül részletezni viszonyát a nőiséghez, az értelmiségi szerepekhez, budapesti mivoltához, a politikai meggyőződéséhez, ám mindezek csak további fontos adalékok lennének ahhoz az alapképlethez, amit e bekezdés elején próbáltunk röviden jelezni: hihetetlen természetességgel képes viselni és képviselni az egyszerre párhuzamosan elvállalható, megtanulható és gyakorolható identitások egymásmellettségét. S azért azt tegyük hozzá: mindezt egy olyan hullám megerősödésének közepette teszi, amikor és ahol újfent az egyetlen és leginkább felülről előregyártott és diktált identitásoknak kedvez a korszellem. De hát éppen az lehet Heller Ágnes egyik „titka”, hogy a legkevésbé sem érdeklí az éppen adott korszellemnek adandó engedmény.

Néhány mondat a bátorságról és a kiállások kockázatáról.

Konfliktusai, nyilvános ütközetei az éppen regnáló hatalom és intézményeinek képviselőivel meglehetősen közismert történetek. Az is, hogy ezek között akadtak olyan jellegűek is, amelyeknek egzisztenciális kockázatai a maguk korában sokkal nagyobb jelentőségűek voltak, mint amilyeneknek ma ezeket látnánk, mert olykor bennük volt még az egész pálya kettétörésének a kockázata is. Utólag és egészében nézve ezeket az eseteket, úgy vélem, hogy az olykor meglehetősen egyenlőtlennek tűnő küzdelmet nem feltétlenül a bátorsága demonstrálása miatt vállalta el, hanem egy számára sokkal fonto-

sabb dologért. Ezekben az ügyekben az emberi/gondolkodói függetlensége forgott kockán, és éppenséggel ez a fajta szuverenitás lehetett számára mindennél fontosabb. A szuverenitáshoz való ragaszkodása pedig egyet jelent a szabadság kitüntetett fontosságával, s ha a műveit lapozgatjuk, akkor azt találhatjuk, a szabadság kérdése valamennyi filozófus életművében elsőrendűen foglalkoztatja őt. És ez lehet az a pont, ahol a filozófus életműve, a mindennapos tevékenysége s az általa megjeleníteni kívánt magatartásmód összekapcsolható, és ezért nála össze is kapcsolódik. Szuverén embernek lenni nem bátorság kérdése, hanem elemi létfeltétel, legfeljebb vannak olyan korok, amikor ezért a normalitásért meg kell harcolni, s akkor ez a fajta harc is természetes részévé válik életünknek. „...a sorsunk bennünk van. Az, hogy az ember maga alkotja a karakterét” – mondja a már emlegetett beszélgetőkönyvben, amit leginkább az önmagunkért való felelősség fontosságaként lehet értelmezni.⁷ Filozófia, szuverenitás, bátorság, erkölcs – egymást értelmező, magyarázó összefüggések, amelyekből a gondolkodói teljesítmény minősége is levezethető. Komoly gondolkodó csak szabad ember lehet, s komoly gondolkodó nem viselkedhet másként, csak úgy, mintha tényleg szabad lenne.

Néhány záró megjegyzés.

Kapcsolata a fiatalokkal több mint fontos eleme az életének. Ilyen tekintéllyel és egyéni életútháttérrel egyáltalán nem magától értetődő, hogyan is képes valaki ennyire természetes viszonyokat építeni és

⁷ Rózsa Erzsébet i. m. 78. o.

fenntartani a nála – néha fél évszázadnál is – fiatalabbakkal. Valószínű, hogy ez a vonás is meglehetősen összetett jellegű. Kétségtelen, hogy szükséges mindehhez az olyan hozzáállás, amely még csak véletlenül sem dörgöli a fiatalabbak orra alá azt, ami nagyon is nyilvánvaló. Azt, hogy mi mindenről tud összehasonlíthatatlanul többet náluk, mert miért is tenné, ha ez amúgy is köztudott. Van azonban e viszonyok egy sokkal érdekesebb s talán nem annyira látványos eleme is. Számos alkalommal, szűkebb körökben és előadásokat követő beszélgetésekben egyaránt megfigyeltem, hogy azonnal észreveszi, ha valami olyan szempontot, olyan közbevetést hall, amire nem gondolt, és tévedhetetlen érzékkel ítéli meg hasznosítható, továbbgondolandó szempontnak. Ilyenkor egyáltalán nem érdekli, hogy az illető húszéves, netán elsős egyetemista, avagy tiszteletre méltó akadémikus, mert azonnal hajlandó akceptálni, s ha kell, továbbgondolni is. Azt hiszem, ez a nyitottság, a mindenféle újra való befogadókészség lehet a fiatalokhoz való viszonyának a kulcsa. E viszony másik oldalán persze ott láthatjuk az örök pedagógus, a fékezhetetlen tanítónő szerepét is, és nagyon jól teszi, hogy szeret, tud és akar is állandóan tanítani. S e tanítani tudásnak az elmúlt években egészen rendkívüli gyümölcseit is láthattuk meg- és beérni.

Nyolcvanhat éves korában rászánta magát, hogy végre megírja a maga átfogó filozófiatörténetét. Nagyon jellemzőnek és sokatmondónak vélem, hogy ennek a formája, a kitalált keretjátéka egy olyan elképzelt egyetemi előadás-sorozat, amelyet elsősöknek-gólyáknak tart.

Az elképzelt hallgatóság amúgy nagyon is igényes kell hogy legyen, mert nemcsak az elmélyült érdeklődést tételezi fel róluk, nemcsak azt, hogy eme elsős fiatalok tényleg utánaolvasnak mindannak, amit ő ajánl nekik, hanem – nemes egyszerűséggel – egyenrangú partnernek tekinti őket azon a hosszadalmas (két és fél ezer évet átfogó) időutazáson, amelyet a korai eleatáktól Derridáig kell megtenniük – Heller Ágnessel. A négyrészesnek szánt könyvsorozatnak az első három része már megjelent, olvasható, forgatható, és nagyon reméljük, hogy nem kell sokat várnunk a befejező – a 20. századot bemutató – kötetre sem⁸. E sorok írója nyilvánvalóan elfogult, mert az a véleménye, hogy Heller Ágnes ezzel a négy kötettel az elmúlt évtized egyik legjelentősebb hazai szellemi teljesítményét tette le mindannyiunk asztalára.⁹

Egyfelől átgondolta, újragondolta mindazt, amit az ötvenes évek elejétől tanított, írt, mint filozófiatörténetet. Ennyiben pedig ez a négykötetes munka bizonyos fokig egész életművének is keresztmetszete, öszszegzése. Gondoljuk meg: csaknem hetvenéves oktatói/kutatói munkát foglalt össze! Másfelől pedig a hazai könyvpiacra – s nemcsak a felsőoktatásban kötelezően érdeklődőknek, ennél sokkal szélesebb közönség

⁸ *A filozófia rövid története gólyáknak* címmel jelennek meg ezek a kötetek, 2016 óta folyamatosan, a Múlt és Jövő kiadó gondozásában.

⁹ S nem is lehet igazán megmagyarázni, hogy ez az egészen kivételes jelentőségű vállalkozás miért is nem kapja meg azt a visszhangot, a minél szélesebb körű elismerést, amit valójában érdemelne. Lehet, hogy a potenciális olvasói kör is túl komolyan vette a sorozat címét, és azt hiszi, hogy csak a címzetteknek szól? Ha így lenne, akkor ez több mint fatális félreértés.

számára is – legalább tucatnyi hazai és külföldi szerző filozófiatörténeti munkája tanulmányozható. De ilyen mélységű, sokrétű és az átlagos értelmiségi olvasók számára is érthetően megírott kézikönyvekkel nem találkozhatunk. Ami eddig megjelent, az is csaknem ezer oldal, s bizonyosan a záró kötet sem lesz vékonyabb 300-350 oldalnál.

Olyan színvonalú, méretű feladatra vállalkozott, ami miatt megérdemelné, hogy ezek a könyvek valamennyiünk polcain ott legyenek, hiszen bármikor szükségünk lehet rájuk. Még ha mostanában kevésbé is, mert megint olyan idők járnak, amikor a filozófia iránti érdeklődés – számtalan itt nem taglalható okból – elkeserítően elhalványodott. Mit mondjunk? Ez semmiképpen sem Heller Ágnesen múlik és múltott. Ő már többszörösen és mások helyett is megtett mindent azért, hogy műveltebbek, igényesebbek és különböző emberek lehessünk. A többi csak rajtunk múltott.

*

P. S. Nagyon sokan ismerik, szeretik Heller Ágnest, s az őt ismerő szélesebb körben szinte mindenkinek van olyan anekdotája, kisebb-nagyobb fajsúlyú története, amely valamilyen módon hozzá kapcsolódik. A mi legkedvesebb történetecskénk egy néhány évvel ezelőtti esemény-

hez köthető. Valamikor 2010 táján, nyáron meglátogattuk Ágnest nagybörzsönyi házában, és az ottlétből hamarosan kirándulás kerekedett, mert az előző napi erdei sétáján azt látta, hogy tele van az erdő gombával. S azt meg jól tudta, hogy mi már sok-sok éve szeretünk gombászni. El is indultunk a magasabb hegyek irányába, patakpartokat követve, és tényleg hihetetlen mennyiségű gombával találkoztunk. Ágnes mindig előttünk járt, legalább harmincötven méterrel, és rendszeresen felkiáltott: Gomba! Valamelyikünk odaért, és tüstént megállapítottuk, hogy a friss lelet szedhető, avagy jobb, ha a helyén hagyjuk. Mondtuk is, hogy ez és ez a gomba miért nem jó, de a mi kedvünket ez nem szeghette, mert amúgy elképesztő mennyiségű érdestinórut és zöldhátú galambgombát találtunk. A hosszú és fárasztó kirándulás végére érve a hazafelé úton Ágnes egyszer csak megtörte a csöndet:

– Rájöttem, hogy a gombaszedés pont olyan, mint az általános etika!

– ??? – (csöndben vártuk a megfejtést).

– Itt is a legfontosabb a jó és a rossz megkülönböztetése...

(Ja... ja... ha csak így nem...)

2019. március végén